

УДК 323.15(=1:497.6)(497.11)"19"  
323.1(=163.41)(497.11)"19"  
94(497.11)"19"

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina36-66071>

Оригинални научни рад

*Милутићин Д. ЖИВКОВИЋ\**

Институт за савремену историју, Београд

*Рајићко С. МИНИЋ\*\**

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици

Филозофски факултет

Катедра за историју

## ОПСТАТИ НА ТРОМЕЂИ. ПРОЦЕСИ (ДЕЗ)ИНТЕГРАЦИЈА СРПСКОГ И МУСЛИМАНСКОГ/БОШЊАЧКОГ СТАНОВНИШТВА НОВОПАЗАРСКОГ И ПЕШТЕРСКОГ КРАЈА (1912–1995)

*Апстракт:* Срби и Бошњаци су вековима постојали на простору данашње југозападне Србије, прво као две верске, а онда и етничко-националне заједнице. У питању није била паралелна коегзистенција, већ она интерактивна и прожимајућа, са свим њеним предностима и манама. Чланак анализира један део суживота два народа у приближним границама тзв. кратког 20. века. Акцент је стављен на процесе који су испунили овај турбулентни временски период, њихове узроке и последице, односно у вези са тим, њихов интегрални и (ли) дезинтегрални ефекат на локално становништво. Рад је писан на основу архивске документације која се чува у Историјском архиву „Рас“ у Новом Пазару и Централном државном архиву Албаније, те одабраној литератури.

*Кључне речи:* Срби, муслимани, Нови Пазар, Тутин, Сјеница, Бошњаци, (дез)интеграције.

### УВОД

Новопазарски крај обухвата простор око града Новог Пазара и његову непосредну околину, док се Пештерска висорава простире највећим делом на територији општине Сјеница, односно у делу општине Тутин. То нису званичне територијално-административне јединице. Кључни центри су Нови Пазар и Тутин. Општина новопазарска формирана је 1912. године са седиштем у Новом Пазару, а у саставу Дежевског среза (Водич 2008: 35), док је општина Тутин настала 1913, као центар Штавичког среза (Мушовић 1985: 64). У претходних сто и више година забележено је неколико територијално-административних промена. Међутим, оне суштински нису мењале границе и територијалне центре успостављене

\* ORCID 0000-0002-5960-1017, [mzivkovickv@gmail.com](mailto:mzivkovickv@gmail.com)

\*\* ORCID 0009-0007-6404-0756, [minicratko96@gmail.com](mailto:minicratko96@gmail.com)

након Првог балканског рата. У овом раду ће се, стога, као главне тачке посматрати Нови Пазар и Тутин, мање Сјеница.

Дуготрајно присуство Османског царства на простору новопазарског и пештерског краја допринело је обликовању локалног друштва као мултиконфесионалног и, у ширем смислу, плуралног по идентитетским линијама. Укључивање ових области у институционалне оквире српске и југословенске државе мењало је административне и шире друштвенополитичке праксе, као и начине на које се идентитети јавно артикулишу. При томе се у модерном периоду видљивије појављују и национални обрасци идентификације.

У таквом контексту вишедеценијска коегзистенција и сарадња српске и муслиманско-бошњачке заједнице није била стабилно „стање”, већ однос подложен променама. У појединим периодима на различитим друштвеним нивоима доминирали су интегративни процеси (сарадња, међузависност и заједничко функционисање), док су у другим јачали дезинтегративни фактори (повећање етничке дистанце и политизација подела по верској, етничкој или националној линији), зависно од ширег политичког и друштвеног контекста. Очекивано, центрипетални процеси су напредовали у мирнодопским, а центрифугални у ратним временима, мада је било и одступања од ове праксе.

Структура становништва се временом мењала. При томе, категорије идентификације у изворима варирају (вера/националност), па се у раду наводе према употреби у конкретним подацима, уз интерпретацију у складу са ширим историјским контекстом. На простору Новог Пазара број Срба се од 1941. до 2022. смањило са 26.638 на 14.142, док је број становништва које се у изворима води као муслимани/Муслимани/Бошњаци порастао са 21.795 на, чак, 92.578. У општини Тутин становништво бошњачке припадности током посматраног периода чини апсолутну већину и бележи константан раст. Према изворима, 1941. бројало је 18.066, док је 2022. износило 32.349. У истом периоду приметан је пад броја Срба са 3.263 (1941) на 704 (2022). Демографски подаци из новијих периода наводе се искључиво као контекст дугорочних трендова, док је аналитички фокус рада на годинама између 1912. и 1995.

Овај чланак примењује дијахрону анализу како би идентификовао и објаснио процесе интеграције, дезинтеграције и оне амбивалентне процесе у српско-бошњачким односима на простору новопазарског и пештерског краја. Полази се од претпоставке да ти односи зависе од ширег политичког, економског и друштвеног контекста, као и од институционалних пракси које директно или индиректно, наменски или ненаменски производе интегративне или дезинтегративне исходе. Ради операционализације, процеси се посматрају кроз више аналитичких димензија попут безбедносно-репресивне, институционално-политичке, социоекономске, културно-симболичке и демографско-миграционе. На основу доступних извора издвајају се кључни догађаји, политике и праксе, а затим се класификују као интегративни, дезинтегративни или амбивалентни процеси. Циљ рада је да кроз ову троделну класификацију покаже како су се у периоду 1912–1995. смењивали и преплитали механизми који су у појединим периодима повезивали, а у другим удаљавали српску и бошњачку страну, те да на тој основи формулише закључке о динамици њихове интеграције и дезинтеграције.

## ПРОЦЕСИ ИНТЕГРАЦИЈА

Током друге половине 19. и поготово прве деценије 20. века Новопазарски санџак је имао своје „истакнуто место у плановима Србије и Црне Горе”. Његово брзо ослобођење од турске власти и подела између две државе био је један од приоритета за обе стране. Како због успостављања заједничке границе и коридора Дунав–Јадран тако и због опасности од ширења Аустроугарске. Када је отпочео Први балкански рат, задатак да ослободи Нови Пазар добила је Ибарска војска генерала Михаила Живковића. За време вишедневне борбе између српских и османских снага током друге половине октобра 1912. у вароши је владао „разум и присебност” између локалних муслимана и хришћана. Затим су 23. октобра у Нови Пазар ушле трупе Ибарске војске чији „племенити поступци изазвали су дивљење особито муслиманског живља” (Малетић 1969: 271, 277–279).

Почетком следеће велике катаклизме две године касније, овај и њему слични поступци, стигли су на наплату. Муслимани са ослобођених простора током 1912–1913. године одазвали су се мобилизацији за српску војску, а ради учешћа на фронтима Првог светског рата. Око 15.000 њих је регрутовано у новопазарском, тутинском и сјеничком крају. Притом су се боље показали у борбама, од, на пример, Албанаца (Шаљић Ратковић 2015: 351, 354, 359). Највећа искушења муслимани су имали током одбране Београда. Наиме, од 10.000 војника који су октобра 1915. бранили српску престоницу, око 800–1000 бораца били су муслимани, делом и они из новопазарског и сјеничког краја. Тукли су се заједно са Србима против Немаца и Аустроугара на Ади циганлији, Дунавском кеју и у самом центру Београда. На последњем бојишту су показали велику храброст (Šarenac, Miletić 2020: 11–15). Не би требало заборавити да је заповедник одбране града био поменути генерал Живковић.

Са ослобођењем југословенског простора и стварањем Краљевине СХС, муслимански лидери бивају инкорпорирани у парламентарни живот нове државе. Новопазарски Срби и муслимани постају партијске колеге у Демократској или Народној радикалној странци, а касније и у Југословенској радикалној заједници (ЈРЗ). Захваљујући истакнутим позицијама на локалу – Рашком округу и Зетској бановини, те на државном нивоу, политичке вође две заједнице остварују велики утицај и материјалну добит. Навешћемо примере Аћифа Хаџићметовића и Хасана Звиздића са једне, односно Тихомира Шарковића са друге стране. Прва двојица су „усмеравали” муслиманске гласове према трећем (али не и само њему), од чега су касније убирали разне користи.

Хаџићметовић је током међуратног периода био председник УО „Трговачке банке” и „Трговачког удружења” у Новом Пазару, један од главних концесионара у електричној централи, власник неколико трговина у граду, већник Трговачке коморе у Подгорици, те члан Вакуфске дирекције и Вакуфског сабора у Скопљу. У међувремену је неколико пута изабран за народног посланика, а последњи пут (1938) на ЈРЗ листи (Živković 2012: 73–75, 81–83). Управо је његова подршка омогућила Шарковићу да 1939. године освоји сенаторски мандат (Pavlović i dr. 2016: 291). Звиздић је, са друге стране, 1929. био бански већник, а 1935. заменик

народног посланика. Његови артикли, углавном стока и сточни производи са Пештера, уз помоћ државе налазе пут до тржница широм Југославије, али и Турске, Грчке, Албаније и Италије. Важио је за једног од најбогатијих људи Зетске бановине (Живковић 2018: 409).

Позитивни траг на зближавању Срба и муслимана оставио је и друштвеноприредни напредак током међуратног периода, односно после Другог светског рата, будући да је водио повећању животног стандарда без обзира на верско-националну припадност. До 1931. године на целом простору Старе Рашке било је само 2544 радника и 2688 чиновника на око 250.000 становника (Петровић 2007: 102–103). Затим долази до помака. У Новом Пазару је изграђена електрична централа, а ту су били и ћилимарска школа, неколико банака, биоскоп, хотел, те стругаре на Голији. У вароши су цветале трговина и ситна мануфактура, са више од 500 регистрованих трговаца и занатлија 1929. (Храбак 2001: 210–212, 214). Гајење стоке на Пештеру достиже зенит током тридесетих година отварањем сточарских станица, а само на државним папњацима се у сваком тренутку могло одржавати 4000 говеда и 20.000 оваца. У Новом Пазару је 18 сирара давало 30.000 ока разних производа годишње, мада је у Сјеници производња била већа (Храбак 2001: 197–199, 200–205). Током међуратног периода радило се на путној мрежи између Новог Пазара и Тутина. У првој вароши отворен је интернат за школовање муслиманске деце. Прва апотека у Новом Пазару датира из 1926, а пратила ју је изградња болнице наредне године. Своје амбуланте Тутин и Сјеница добијају године 1928. године (Банцовић 1995: 183–184).

Важан фактор у процесу интеграције одиграла је индустријализација после Другог светског рата, с обзиром да је улога индустријског центра ових крајева припала Новом Пазару. Промене у граду дошле су до изражаја већ 1948. године. Привреда је знатно ојачала. На простору општине тада се налазило девет предузећа, међу којима једна фабрика и неколико радионица већег опсега, у којима је радило преко 500 радника.<sup>1</sup> Град постаје прави индустријски центар 1955. године отварањем Фабрике текстилног комбината „Рашка”. Предузеће је средином осамдесетих запошљавало преко 4500 радника. У овој фабрици и сличним предузећима, градио се нови „социјалистички човек”. Фабрике су биле места на којима се активно ширила партијска и културна пропаганда преко комунистичких организација.<sup>2</sup> Поред идеолошке агитације, која је минимализовала поделе и инсистирала на „братству и јединству”, управо је заједнички рад у истим предузећима омогућавао већу интеграцију Срба и Муслимана.

Становништво новопазарског и пештерског краја обе вероисповести не памти по много чему добром окупацију у Другом светском рату. Заједничко учешће у редовима НОВЈ током завршних операција за ослобођење земље могло је да извиди неке од дубоких подела које је нанео ратни период. Нови Пазар је ослобођен 29. новембра 1944. од стране делова партизанске 8. српске бригаде. Она је нешто касније ослободила и Сјеницу. Затим је уследила општа мобилизација у овим крајевима,

1 Историјски архив „Рас” Нови Пазар (ИАРНП), фонд 235, Срески комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар (СКНП), кут(ија) 6, док(умент) Политички извештај Градске партијске конференције, 25.11.1948, 12.

2 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док, Извештај градског предузећа „Рас” ОПО, 4. 8. 1950.

мера којој се приписивао далекосежан значај. Она је требало да послужи као средство за преваспитавање народа и изградњу „здраве” партијске организације.<sup>3</sup> Из Новог Пазара и околине регрутовано је у партизанске јединице око 2000 нових бораца (Живковић 2018: 372–374). У оквиру 37. дивизије НОВЈ они настављају продор на запад, крећући се за окупаторским снагама које су се повлачиле према Босни. После неколико жестоких сукоба до јануара/фебруара 1945. године Немци су одбачени преко Дрине. Паралелно са локалним партизанима, у овим борбама су учествовали и они из других крајева Србије, Црне Горе, али и Албаније (Nasi 1994: 71–74; Živković 2025: 105–106). Један део бораца оставио је „своје младе кости у равницама Срема или по горама Босне и Хрватске”, док су они срећнији, по демобилизацији, дочекани свечано и срдечно као „победници и носиоци слободе” (*Брајтсџиво*, 15. децембар 1945: 5). Многи од њих постаће касније носиоци политичке власти на локалу.

Крилатица „братство и јединство” била је централна компонента новог друштва. Међутим, слично као и у осталим комунистичким државама, важно место у идеолошком и политичком животу заузимала је класна борба. Национална трвења добила су нови оквир: створени су „нови непријатељи друштва”, противници социјализма, међу којима су се подједнако налазили и Срби и Муслимани. Ко су били ти људи? Према виђењу партијског руководства, радило се, наводно, о „сеоским богатшима, бившим четничким главешинама, бившим агама и беговима, трговцима и хоџама”.<sup>4</sup> Борба против њих је већ 1947. постигла значајне успехе. Класна борба и отпор новим социјалистичким идејама условили су приближавање одређеног дела Срба и Муслимана. Такво приближавање у односу на комунисте јавило се још при крају Другог светског рата, а у послератном периоду нарочито је дошло до изражаја током акције скидања фереџе.

Верске поделе представљале су једну од кључних основа неповерења између две заједнице. Због тога је нови режим настојао да у послератном периоду изгради заједнички друштвени оквир заснован на секуларним принципима. Комунисти су у овом контексту значајан део свог ангажовања посвећивали раду са омладином. Акценат је стављан на „ослобађање од разних верских предрасуда”. У том циљу организовани су различити „кружоци” и предавања, попут оних о „пореклу религије”, а обрађиване су и друге теме које су требале да допринесу идеолошком „уздизању” омладине (Minić 2025: 122). У почетном периоду власти, међутим, није постигнут значајнији успех ни на овом пољу, о чему сведочи активност групе „Млади муслимани” (Dupljak 2003: 29–32).

Како је КПЈ јачала тако су расли и њени „успеси”. Након десет година владавине комуниста резултати секуларизације постали су јасно видљиви: религија је у великој мери истиснута из државних, друштвених и партијских институција, школе су постале потпуно световне, а сваки облик верске манифестације у њима престао је да постоји. Уместо верских празника, који су били различити код муслимана

3 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај са II Партијске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 8.

4 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај са II Партиске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 10.

и хришћана, КПЈ је промовисала нове заједничке празнике. Реч је о онима који је требало подједнако да славе обе групе становништва. Међу њима су се посебно издвајале прославе 1. маја, 7. јула, 29. новембра и Нове године. Путем упутстава о начину прославе ових празника настојало се да се код локалног становништва изгради нова, „социјалистичка” свест.<sup>5</sup>

Чини се да је управо на овом пољу најбрже постигнут успех. Према партијским извештајима, већ 1950. истицао се „добар пријем” ових празника међу народом. Када је реч о прослави Нове године, наводило се да су је славили „чак и реакционарни елементи”.<sup>6</sup> У каснијем периоду нарочито су се истицале прославе 7. јула: организовани су сабори на околним планинама и другим местима, којима су подједнако присуствовали и Срби и Муслимани (*Брајтсјиво*, 13. јул 1984; *Брајтсјиво*, 14. јул 1989; итд.).

Почетком шездесетих година међунационалне поделе биле су у великој мери ублажене. У јавном простору шовинистичких испада готово да није било. Млађи кадрови, које је КПЈ образовала у новом духу, преузели су већину важнијих функција у граду и њихов ауторитет је значајно ојачао. Захваљујући јачању КПЈ и привредном полету који је обележио шездесете и делом седамдесете године, ситуација на простору Новог Пазара и Тутина била је стабилна, а Срби и Муслимани били су у великој мери интегрисани у оквиру заједничког система.

## ПРОЦЕСИ ДЕЗИНТЕГРАЦИЈА

Све оно што је утицало на приближавање два народа имало је и своје наличје. Током 20. века било је много догађаја који су удаљавали Србе и Бошњаке једне од других, водећи их некада у отворене сукобе. Периоди окупације Србије и Југославије у два светска рата били су расадници проблема. Писали смо о муслиманским добровољцима у српској војсци током Првог светског рата. После пораза који је Србија претрпела 1915. године, неколико хиљада муслимана из Новог Пазара, Тутина и Сјенице прикључило се супротном табору, тј. армијама Османског царства и мање, Аустроугарске. Прикупљање добровољаца, тзв. ђурумлија, вршено је у два наврата, током јесени 1916. и пролећа наредне године. Аустроугарски окупатор их је привлачио уз помоћ разгранате пропаганде, ослањајући се на локалну беговску елиту. Улицама Новог Пазара могло се чути: „Ко је Турчин нека се јави у добровољце” (Радовић 2007: 111–112).<sup>7</sup> О ефикасности ових мера говори податак

5 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, фонд 242, Општински комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар (ОКСК), кут. 2, док. Упутство ЦК КП Србије у вези прославе 1. маја, 4. 4. 1947; ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Упутство ЦК КП Србије у вези прославе 7. јула, 18. 6. 1948; ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Инструкције ЦК КПС о прослави 29. новембра, 22. 10. 1948.

6 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, фонд 235, СКНП, кут. 8, док. Реферат поднет на IV градској партијској конференцији 1950. године, 10.

7 Мобилизациона пропаганда међу муслиманима Новог Пазара и околине почивала је на сложеној комбинацији локалног посредовања, симболичког наступа и принуде. Бивши османски официри, подофицири и локални прваци користили су османску униформу, фес, заставе, полумесец и звезду, јавне поворке, музику и пароле, да би мобилизацији дали карактер части, верске дужности и

да је из новопазарског и тутинског краја отишло више од 4500 „ђурумџија“ на бојишта Галиције и Блиског истока,<sup>8</sup> одакле се већина неће вратити. Према сећањима савременика, у Новом Пазару је 1918. „била реткост видети здравог и способног човека у граду и околини“ (Živković 2025: 33–34).

Још једна негативна политичка одлука била је тзв. Сјеничка резолуција из 1917. године. Тада су представници искључиво муслиманске стране од аустроугарских власти затражили припајање Старе Рашке територији Босне, док је резервна опција била самоуправа у оквиру окупиране Србије. Оно што није успело представницима елите старорашких муслимана у Првом светском рату, постигли су њихови наследници током наредног глобалног сукоба. После неколико неуспешних покушаја да се прикључе НДХ, издејствовали су одређени вид културне, економске и политичке аутономије од Немаца током 1944. године. Наиме, почетком марта још једном у Сјеници донета је одлука о оснивању „Муслиманске народне заједнице“, у народу познате као „Муслиманска заједница Санџака“ или „Санџачка влада“, а под немачким протекторатом (Živković 2025: 75–76).

Новопазарски муслимани су даље предвођени проалбанском локалном управом на челу са поменутиим Аћифом Хаџиахметовићем још јуна 1941. прогласили припајање Дежевског среза Краљевини Албанији (Живковић 2018: 45). Уз отворену подршку тзв. Косовског комитета, предводници муслимана са Пештера, али и Сјенице, обраћају се албанској влади у Тирани тражећи петицијом припајање ових области, наводно, њиховој „албанској отаџбини”.<sup>9</sup> Сличне представке са Пештера су у неколико наврата отишле у правцу Косова, односно Тиране, и током 1942. године.<sup>10</sup> Из Сјенице је, чак, по упутствима Хасана Звиздића, који је и сам сличним поводом ишао у Пећ, била упућена делегација која се у Тирани срела са водећим људима албанске државе. Све је рађено без консултација са локалним Србима, којима је приближавање ових простора границама НДХ и(ли) „Велике Албаније” било, наравно, неприхватљиво.<sup>11</sup>

Током Другог светског рата потпуно је нестала древна заједница новопазарских Јевреја. У вароши је била присутна још од 16. века, док се од 1882. помињала као најбогатија у Новом Пазару. Априла 1941. у граду је било 56 јеврејских породица са укупно 221 чланом. Већ у јулу су им затворене трговине, а роба пописана и разграбљена од Немаца, али и неких локалних муслимана. Затим је окупатор уз подршку албанских власти у Новом Пазару крајем марта 1942. године, на празник

колективне припадности. Међутим, иза такве представе често су стајали различити облици притиска, обмане и принуде, због чега појам „Добровољац” треба користити опрезно (Miladinović 2021: 391–403).

8 Колико је мобилизација била значајна говори чињеница да је према постосманском извештају на простору бивших османских балканских територија регрутовано чак 50.000 војника између 1916. и 1918. године. Са подручја Војног генералног гувермана Србије тај број је износио 30.000 људи (Miladinović 2021: 391).

9 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, I, dos(ja) 1184, dok(umenti) 19.

10 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, v(iti) 1942, dos. 353, dok. 30; Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fondi 149, v(iti) 1942, dos. 353, dok. 31.

11 Arkivi Qendror i Shtetit (AQSh), fond 166, v. 1942, dos. 86, dok. 2; ИАРНП, фонд 76, Окружни суд у Новом Пазару (ОСНП), кут. 3, ф. КЗР 20/46, док. Пресуда Расиму Ђатовићу, 1; ИАРНП, фонд 76, ОСНП, кут. 3, ф. КЗР 20/46, док. Уверење за окривљеног Ђатовића, 10. 2. 1946, 1.

Пурим, у једном дану похапсио готово све Јевреје (више од 200). Пребачени су из Новог Пазара у логор на Сајмишту у Београду, где је већина и скончала (Ајба 2002: 254–255, 257, 259–260).

У науци је позната ствар да као што већина Срба није прихватала османску владавину тако ни део муслимана из области Новог Пазара и Тутина није видео 1912, 1918. и (ли) 1945. годину као тренутке ослобођења. Једна од одлика овог процеса били су прави „ратови после ратова”, тј. комитско-разбојничке делатности муслимана и Срба у времену чији су међаши наведене године. Модерна „хајдучија” наносила је много штете и једној и другој страни, док су најрањивији били цивили. Непосредно пред ослобођење 1912. овим крајевима круже дружине Милана Ранитовића, Сретена Вукосављевића и Петра Петровића Азањца, односно Иљаза Лакоте, Шабана Брњичанина и Паша Ђерекарца (Шалипуровић 1972: 310–311, 346–348). Комитска активност достиже, међутим, зенит после 1918. године, пре свега због репресалија српске и црногорске војске над муслиманима, незадовољства новом државом и неким њеним подухватима (попут аграрне реформе или колонизације Јужних крајева).

Простором бившег Новопазарског санџака харало је 1919. године више од 50 одметника (Avdić 1987: 157–158), а тај тренд се наставио и у наредном периоду. Муслиманске комите попут Фериза Салковића из Црниша код Тутина, Хусеина Бошковића или Јусуфа Мехоњића из околине Бјелог Поља, добијали су помоћ из Албаније, али и од политичких представника старорашких муслимана (чак неких који су били народни посланици – Храбак 2003: 175). Иако је већина одметника сузбијена до краја двадесетих година, последице њихових акција у међуратном периоду, надовезујући се на „злу крв” из претходних деценија па и векова, створиле су плодно тле за међусобне сукобе у време Другог светског рата.<sup>12</sup>

Исти феномен појавио се после 1945. године. Задатак да сузбије нову генерацију комита припао је Одељењу за заштиту народа (ОЗНА). У оквиру консолидације поретка она је деловала са широко дефинисаним овлашћењима, што је у пракси довело до систематске примене репресије. Забележени су случајеви непримерене употребе силе који су одступали од начела законитости. Уз ратне злочинце, бандите који су хватани и њихове јатаке, као „кривци” су често ликвидирани и невини људи. При томе се нису правиле разлике по националној основи.<sup>13</sup>

Без сумње, оружане борбе између Срба и Бошњака током 20. века уздрмале су саме темеље мирног суживота. На подручју Новог Пазара и Пештера период Другог светског рата оставио је несагледиве последице. Током борби за Нови Пазар у јесен 1941. године између Муслимана и Албанаца са једне, односно Срба са друге стране, у неколико жестоких окршаја, погинуло је око 400 људи – 216 код првих, те 178 код других. Овој цифри би требало додати број страдалих цивила који

12 О нарушеној безбедносној ситуацији можда најбоље говори податак да је током међуратног периода Нови Пазар променио 24 градоначелника и 16 среских начелника (Банцковић 1995: 179; Малетић 1969: 300–302).

13 ИАРНИИ, Збирка хроника (ЗХ), Реферат В. Поповића: Хроника Тутина и среза Штавичког, 347–350; (Crnišaniin, 1992: 147; Crnišaniin 2005: 118–119; Crnišaniin 2007: 141–145; Голубовић 2020: 128–131).

износи 240 – 193 Срба и 47 муслимана (само у Новом Пазару убијено 70 Срба). Притом је страдало 70 српских и 31 муслиманско село на линији Нови Пазар – Рашка, односно попаљено је 2106 српских и 776 муслиманских кућа. Нешто раније, албанско-муслиманске снаге попалиле су готово цео Ибарски Колашин (око 500 кућа у 28 села). Сукобе су пратила масовна расељавања цивила обе вероисповести. И док се у Новом Пазару скупило неколико хиљада муслиманских избеглица, дотле је из колашинског, новопазарског и тутинског краја, а према Рашки, избегло 2512 српских породица са око 20.000 чланова (Живковић 2018: 86, 136–139). Што се тиче Срба из тутинског краја, готово сви су расељени до половине 1944. године (од 3263 колико их је било 1941). Последња фаза њиховог прогона уследила је после другог спаљивања Ибарског Колашина почетком 1944. године. Тада је уништено још око 900 кућа у 36 села, а између 8000–9000 Срба је протерано у централну Србију (Живковић 2018: 325; Живковић 2015: 197; Verli 2007: 422–423).

После свега овога, ослобођење и долазак КПЈ на власт у Новом Пазару, Сјеници и Тутину требало је да донесе смиривање ситуације. Нашавши се, међутим, на простору где партија никада није имала већег утицаја, комунисти су се показали неспремним да се суоче са бројним задацима који су се поставили пред њих. Између осталих, са оним који се односио на утврђивање степена колаборације бројних сарадника Немаца и Италијана на локалу, са питањем ратних злочина и огромне материјалне штете. Овиме се прво бавио „Војни суд дивизијске области за Санџак”. Бројни муслимани и Срби, међу којима је било и оних дубоко инволвираних у колаборацију попут Аџифа Хаџиахметовића или Тихомира Шарковића, ликвидирани су током 1945. године, али углавном без „претходног писменог саслушања”. То је оне ниже слојеве колаборациониста оставило заштићеним. У прилог томе говори податак да су од неколико стотина муслимана из новопазарског краја, припадника СС дивизија „Ханџар” и „Скендербег”, процесуирана по, до сада прикупљеним подацима, само двојица. Велики део је остао на слободи, градећи каријере у државним фирмама, али и у партијском систему. Указивања на пропусте трпела су цензуру. Директна последица је била појава историјског ревизионизма почетком деведесетих година, који до данас остаје једна од главних тачака раздора између Срба и Бошњака (Живковић 2024: 299, 301, 306–308, 312).

На другој страни, КПЈ је имала проблем и са тиме како да се постави према наслеђеним, укореењеним предрасудама у народу. На самом почетку основни задатак био је сузбијање верске мржње и интелектуирање „братства и јединства”. Међутим, поменуто деловање ОЗНЕ током 1945. у знатној мери је онемогућавало спровођење прокламоване политике. Посебно су је подривале акције службе коју је део локалног становништва доживљавао као атак на сопствену националну групу. Спровођење политике КПЈ додатно је отежавала горепоменуто „братоубилачка борба” из периода Другог светског рата. Према виђењу партијских руководилаца, „због тога што је више зала било почињено са стране муслиманских издајника и због недовољне политичке свести, Срби су били схватили”, долазак комуниста на власт као њихово „ослобођење, а не као и ослобођење Муслимана”.<sup>14</sup>

14 ИАРНП, фонд 235, кут. 6, док. Извештај са II Партиске конференције КПС (26. 2. 1948) Среза Нови Пазар, 26. 11. 1948, 9.

Комунисти су настојали да такво гледиште што пре сузбију. Од самог почетка КПЈ је водила рачуна о томе да у одборима организација и органима власти буду заступљени и Срби и Муслимани. Посебно поверење указивано је муслиманском становништву, које је уверавано да је реч и о „њиховој власти” те да су пред њом православни и муслимани једнаки.<sup>15</sup> У ту сврху настојало се да се сузбије српски патриотизам, како би се Муслимани приволели, што је, међутим, водило порасту неповерења код Срба.<sup>16</sup> Иако ипак, муслиманско становништво је, упркос повољнијем односу нове власти, избегавало масовније приступање КПЈ, јер је нову власт и даље доживљавало као „српску” (Minić 2025: 119).

Поред иницијатива Народног фронта усмерених на развијање добрих односа између Срба и Муслимана, у почетном периоду изградње нове власти била су уочљива и одређена ограничења у његовом раду. У јавном простору била је присутна пропаганда која је настојала да одржи „нездраве” односе између Срба и Муслимана, а њеном утицају су, према партијским извештајима, подлежали чак и сами „фронтовци”.<sup>17</sup> У Дежевском срезу, приликом обнове поцаљених кућа, Срби и Муслимани избегавали су да заједнички подижу објекте једни другима, већ су то чинили искључиво уз помоћ сународника. Према оцени КПЈ овакве појаве биле су највећим делом „последица непланског рада и непостојања довољне међусобне повезаности и сарадње између виших и нижих организација Народног фронта, а често и неправилног става народних одбора према фронтонским одборима” (*Брајсџиво*, 5. септембар 1945: 1).

Последица свих разједињујућих фактора, који су додатно продубљивали јаз између Срба и Муслимана, биле су обостране миграције. Мада је промену демографске слике условио и високи природни прираштај муслиманског живља. Удео Срба, којих је почетком шездесетих на овом простору био готово 50%, 20 година касније је спао на око 30% у општинама Нови Пазар и Сјеница, односно са око 15% на приближно 7% у општини Тутин. Политичка и економска криза осамдесетих година довела је до тога да се питање исељавања Срба са простора општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница све чешће доводи у везу са питањем међунационалних односа (Минић 2025: 233–258). Проценат муслимана би био међутим и већи да их није захватио велики талас исељавања у Турску педесетих и шездесетих година 20. века. Ради лакшег напуштања завичаја они мењају идентитет, па се на државним пописима 1953. и 1961. јавља око 15.000 „Турака” на простору Новог Пазара, Тутина, Сјенице, Прибоја и (ли) Пријепоља. Но, до 1981. они нестају са пописа (Mrduljaš 2018: 22–24, 28).

Исељавање Срба постало је централно политичко питање током осамдесетих година и имало је кључну улогу у политичком организовању 1990. године. Током марта

15 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 8, док. Анализа о делатности и стању Партијске организације Среза дежевског у 1947, децембар 1947, 3.

16 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 4.

17 На пример, поводом поделе жита муслиманској сиротињи за време муслиманског празника рамазана у српским селима се могло чути како се у новој држави запостављају Срби, а помажу муслимани (*Брајсџиво*, 5. септембар 1945: 1).

основано је Удружење грађана „Рас”, прво удружење ван оквира Савеза комуниста (СК) Србије на овом простору. Према Статуту то је била

„организација добровољно организованих грађана са циљем остваривања економских, политичких, културних, социјалних, образовних и других потребних услова за повратак исељених и заустављање исељавања Срба са територије општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин, уз поштовање постојећих закона и очување слоге и братства између Срба и других народа који сада живе на овој територији” (Никодиновић 2016: 17). Одједи оснивања удружења били су значајни, а друштвено-политичке организације нису благонаклоно гледале на његов рад. Оне су осудиле његово оснивање, истичући једнонационални карактер и могућност да прерасте у политичку странку, што би према њиховом виђењу за вишенационалну средину, каква је била и ова, постало штетно (Минић 2025: 251–253).

Као и у другим деловима социјалистичке Југославије, увођење вишестраначја довело је до сукобљавања националних група. Оснивачка скупштина Странке демократске акције (СДА) у Новом Пазару дала је нову форму међунационалним односима. Током расправе у Скупштини општине Нови Пазар о безбедносно-политичкој ситуацији и међунационалним односима констатовано је да они више нису тако добри и да имају тенденцију погоршања. Као разлози за такво стање навођен је читав низ фактора: прилике са ширег југословенског простора које су се одражавале на локалне општине, економско-политичке околности, а нарочито „последњи догађај” – Оснивачка скупштина СДА – при чему се истицало да је појавом националне странке „дошло до хомогенизације на националној основи, посебно муслиманског становништва” (Брајисавић, 7. септембар 1990: 3–4). Кулминација раздора уследила је после промоције Српског покрета обнове (СПО) у Новом Пазару, септембра 1990. године. Непосредно по завршетку скупа дошло је до сукоба милитантних група СДА са органима јавне безбедности, као и до сукоба између припадника обе националне заједнице (Никодиновић 2016: 130–132). Први вишестраначки избори само су потврдили тешко стање: гласало се готово искључиво по националној основи, о чему сведочи податак да је СДА добила 95% гласова муслиманског бирачког тела (Минић 2023).

Међунационалне поделе биле су најизраженије у првим годинама увођења вишестраначја. У свим важнијим друштвенополитичким питањима Срби и Бошњаци у овом периоду позиционирали су се на супротним странама. Иницијативе попут „Референдума о аутономији Санџака” додатно су продубљивале поделе, које су свој врхунац доживеле 1992. године, избијањем рата у Босни.

## АМБИВАЛЕТНИ ПРОЦЕСИ

У овом поглављу указаћемо на неколико ствари које не заслужују да се сместе у претходне делове чланка. Будући да се ради о „политичкој бифуркацији”, односно процесима који су текли у оба правца, различитим интензитетом и у различитим или истим временским периодима. Иако се за сваки од до сада наведених процеса може рећи да је деловао двосмерно, одлучили смо се да издвојимо оне који су, према нашој процени, оставили највише трага на судбину два народа.

На првом месту издваја се питање аграрне реформе спроведене у Краљевини Југославији. Широм крајева ослобођених 1912–1913. године она је ударила директно на интересе муслиманског беговата. Данашња албанска историографија говори о цифри од око 200.000 ха одузете земље само на Косову и Метохији. У Новом Пазару, на пример, припадници беговске елите су финансијски ослабили, тешко се сналазећи у условима капиталистичког тржишта. Многи од њих ће се касније спремно ставити у службу немачком или италијанском окупатору (Живковић 2016: 198). На другој страни, аграрна реформа је после пола миленијума укинула феудалне односе на овом простору, који су тешко погађали земљораднички слој становништва. Она је, стога, била поздрављена како од српских, тако и од муслиманских сељака. Јер, иако је имала својих недостатака, аграрна реформа у Југославији је ипак успела, за разлику од Албаније или Грчке. То значи да су сељаци новопазарског и пештерског краја 1941. године дочекали као слободни људи, за разлику од оних, на пример, у Албанији (Богдановић 1999: 217, 221; Vickers 1999: 126; Gjeçovi 2020: 266).

Неочекивано, и ратни периоди су имали свој интегрални ефекат. Пре свега, опомињући локални живаљ на опасности које су доносили са собом. То је и највеће непријатеље приморавало на међусобне споразуме не би ли свакодневицу вратили у колико-толико подношљиво стање. Тако, рецимо, ратни лидери Срба и муслимана из новопазарског и сјеничког краја седају за преговарачки сто половином 1944. године. Суочени са великим страдањем становништва и материјалним разарањима током прве три ратне године, али и нараслом снагом комуниста која је претила да их избрише са историјске сцене, Аћиф Хаџиахметовић и Хасан Звиздић са једне, а Тихомир Шарковић (у име генерала Драгољуба Михаиловића) са друге стране, постижу мировни уговор. Уз прекид међусобних борби и окретање оружја против партизана договорено је враћање српских и муслиманских избеглица на њихова имања, те надокнада штете. Пошто се, међутим, радило о истим оним људима који су углавном изазвали сукобе током 1941. године, споразум је само делимично спроведен у дело. И у таквом облику је донео користи локалном живљу, с обзиром да је успорио међусобна оружана и политичка трвења (Живковић 2024: 203–207, 211–212, 216).

Пола века касније њихови политички потомци су реаговали пре евентуалног почетка сукоба, попут оног који је тада разарао Босну и Херцеговину. Већ 9. априла 1992. на иницијативу СДА организован је састанак најважнијих политичких партија у Новом Пазару. Том приликом издато је заједничко саопштење којим је изражено залагање за мир (*Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, јануар–април 1992: 47). Формирано је и једно међустраничко тело, уз договор да се „састаје три пута недељно све док траје оваква ситуација и да се избегавају теме које раздвајају” (*Брајтсјиво*, 6. мај 1992: 7). У наредном периоду састанци су редовно одржавани и, према оцени Јусуфа Пучића, члана овог тела, доприносили су стварању „мостова културне, економске и националне сарадње међу народима Санџака” (*Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, јун–јул 1992: 19). Представници странака из Новог Пазара учествовали су и на Округлом столу Демократске странке (ДС) о политичкој ситуацији у краљевачком региону, где су учесници истакли залагање

за мир и међунационалну толеранцију, уз поруку да се „проблеми одстране или ублаже дијалогом уместо оружјем” (*Полиџика*, 3. мај 1992: 10).

На очувању мира на простору општине ангажовала се и републичка власт. Половином априла 1992. године у Новом Пазару су боравили представници Владе Србије: Зоран Аранђеловић, потпредседник Владе Србије, генерал-пуковник Марко Неговановић, министар одбране Србије, и Данило Ж. Марковић, министар просвете. Састанку су присуствовали и представници Секретаријата унутрашњих послова Србије, као и начелник Рашког округа Милош Нешовић. Разговори су били усмерени на политичко-безбедносну ситуацију у Новом Пазару (*Брајсџиво*, 6. мај 1992: 5). Крајем маја у Новом Пазару је боравио и председник Владе Србије, др Радоман Божовић, који је том приликом поручио да ће Влада Србије „учинити све да сваком грађанину на територији наше републике обезбеди миран и сигуран живот, независно од тога којој нацији припада и којој странци и којој вери припада” (*Брајсџиво*, 10. јун 1992: 6).

Поред наведених посета, услед ратне ситуације и реалне могућности преливања сукоба, руководство Републике Србије одлучило је да појача присуство безбедносних снага на овом простору. Посебно је било уочљиво присуство армије. Перцепција појачаног присуства војних јединица разликовала се међу српским и бошњачким становништвом. Срби су га доживљавали као гаранцију очувања стабилности, док су Бошњаци сматрали да оне доприносе порасту осећаја несигурности (*Брајсџиво*, 6. мај 1992: 7–8; *Полиџика*, 14. август 1992: 7).

Неповерење Бошњака према безбедносним снагама довело је до појачане активности на интернационализацији „питања Санџака”. Врхунац представља оснивање „КЕБС-ове мисије за подручје Косова, Санџака и Војводине” 8. септембра 1992. (*Survey of OSCE Field Operations 2021*: 47–48). Општинско руководство на челу са Костантином Јовановићем, у чијем су саставу били и Срби и Бошњаци, сарађивало је са међународним представницима, при чему је избегавање сукоба представљало један од кључних приоритета.<sup>18</sup>

На крају, поменимо и акцију за скидање зара и фереце, усмерену наравно на женски део муслиманске популације. Почела је 1947. године на простору целе Југославије. Интензивно је спровођена и на подручју Новог Пазара и Пештера. Према партијским извештајима акција је довела до извесног приближавања муслиманске и српске „реакције”. Током процеса била је карактеристична парола коју су поједини Срби истицали: „Ми смо владали 20 година па вас нисмо увредили, а комунисти чим дођоше на власт ударише вам на веру”.<sup>19</sup>

Међутим, у истим извештајима наглашавало се да се „не може рећи да је јединство српске и муслиманске реакције дубље”, већ да они „заједнички наступају онда када им то налаже конкретан заједнички интерес”.<sup>20</sup> Због слабости КИП и снажних

18 Аутор (Ратко Минић) у разговору са Костантином Јовановићем, председником Скупштине општине Нови Пазар 1993–1996, јануар 2024.

19 ИАРНП, фонд 235, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 2.

20 ИАРНП, фонд 235, СКНП, кут. 6, док. Извештај инструкторске групе Обласног комитета КПС (Крагујевац) по обиласку партијске организације Среза Нови Пазар, 7. 3. 1951, 2.

верских убеђења муслимана, акција је замрла, а резултати на овом пољу били су слаби у периоду до 1951. године. Процес је заживео пошто је Законодавни одбор Народне скупштине Босне и Херцеговине у септембру 1950. усвојио предлог Закона о забрани ношења зара и фереде. Иницијативу су потом испратиле и друге републике. Од најаве закона до његовог ступања на снагу, ферецу и зар скинуле су готово све покривене жене. Акција је довела до дистанцирања муслиманског свештенства од комуниста. Према партијским извештајима, оно се у потпуности удаљило од активног учешћа у органима власти (Минић 2025: 121, 126).

Осим овога, акција је продубила и неповерење муслиманског живља како према републичким властима тако и према локалним Србима. Иако се истицало да акцију воде комунисти, у крајњој линији они су у очима муслимана у овом периоду често перципирани као „српска власт”, што је имплицитно водило ка дезинтеграцији.

### ЗАКЉУЧАК

Као што се видело на више места у раду, Срби и Бошњаци су се, делом и због наслеђених проблема, током 20. века више пута нашли пред искушењима не би ли очували колико-толико подношљив суживот. Као носиоци раздора јављају се ратови, године које су им уследиле, насилне промене власти, али и нека времена током живота у диктатурама. Сама чињеница да су се две верско-националне заједнице углавном очувале у овим турбулентним времена (за разлику од новопазарских Јевреја), представља, сматрамо, успех за обе стране. Још један подвиг је то што се избегла нека врста „Косовског сценарија”, с обзиром на близину и извесну сличност новопазарског и пештерског краја са овим простором, поготово Метохијом. Не може се, међутим, рећи да две стране нису једна другој нанеле приличну штету током посматраног периода, поготово у виду губитка људских живота и уништавања материјалних добара.

Требало би истаћи да интегрални процеси нису искључиво покретани од централних власти. Неки су долазили „са локала”, „одоздо”, иницијативом представника различитих етничких група, а у циљу очувања мирне коегзистенције. Ту се посебно издвајају акција усмерена избегавању сукоба у новопазарском крају током 1944. године и она након почетка рата у Босни. Уз чињеницу да се са 2025. годином навршило 80 година од како није било оружаних сукоба на овом простору, последња мировна иницијатива показује да су локални Срби и Бошњаци ипак извукли искуства из „кратког 20. века”, опредељујући се већинским делом за унапређење и очување оних процеса који су их окретали једне према другима уместо једних против других.

### ИЗВОРИ

Историјски архив „Рас” Нови Пазар (ИАРНП)  
Фонд 76 Окружни суд у Новом Пазару  
Фонд 235 Срески комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар  
Фонд 242 Општински комитет Савеза комуниста Србије Нови Пазар  
Фонд 284 Збирка хроника

Централни државни архив (Arkivi Qendror i Shtetit/AQSh)  
 Фонд 149 Председништво владе после 7. априла 1939 (Kryministria/pas 7. Prill 1939)  
 Фонд 166 Министарство за ослобођене територије (Ministria e Tokave të Liruar)

## ЛИТЕРАТУРА

- Авдић 1987: Авдија Авдић. „Хајдучка и комитска делатност у Санџаку (1878-1925)”. *Новопазарски зборник*, 11/1987, 145–164.
- Ајбл 2002: Мирјана Ајбл. „Трагична судбина новопазарских Јевреја”. *Новопазарски зборник*, 26/2002, 253–272.
- Богдановић 1999: Димитрије Богдановић. *Књига о Косову*. Београд: Народна књига, Војноиздавачки завод.
- Банџовић 1995: Сафет Банџовић. „Друштвено-економска обележја Санџака у међуратном периоду”. *Новопазарски зборник*, 19/1995, 179–191.
- Verli 2007: Marenglen Verli. *Shqiperia dhe Kosova. Historia e nje aspirate – Studime historike, kumtesa, dokumente dhe ilustrime*. Tirane: Botimpex.
- Vickers 1999: Miranda Vickersw. *The Albanians. A modern History*. London: I.B. Tauris.
- Гјеџови 2020: Xhelal Gjeçovi. *Kosova në relacionet shqiptaro-jugosllave në vitet e Luftës së Dytë Botërore (1939-1944)*. Tiranë: Akademia e shkencave e Shqipërisë.
- Голубовић 2020: Владета Голубовић. *Дежева од давнашњих дана до данас*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас”.
- Pavlović i dr. 2016: Momčilo Pavlović, Nebojša Stambolija, Milan Gulić (ur.). *Senatori Kraljevine Jugoslavije: biografski leksikon*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Dupljak 2003: Rifat Dupljak. *Mladi muslimani u Sandžaku*. Novi Pazar: Istorijски архив „Рас”.
- Živković 2012: Milutin Živković. „Aćif Hadžihametović Bljuta. Prilozi za biografiju”. *Istorija 20. veka*, 3, (2012), 71–93.
- Живковић 2015: Милутин Живковић. „Штавички срез током прве године окупације (април – децембар 1941. године)”. *Башићина*, 39/2015, 189–209.
- Живковић 2016: Милутин Живковић. „Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја”. *Башићина*, 41/2016, 195–209.
- Живковић 2018: Милутин Живковић. *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије: Нови Пазар, Туџин и Ибарски Колашин (1941–1944)*. Лепосавић: Институт за српску културу.
- Живковић 2024: Милутин Живковић. „Казна, интеграција, заборав. Послератне судбине старорашких муслимана припадника снага у Другом светском рату”. *Башићина*, 64/2024, 297–317.
- Živković 2025: Milutin Živković. *Ratnici sa granice. Staroraški muslimani u nemačkoj vojsci, SS-u i policiji (1941–1945)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Miladinović 2021: Jovo Miladinović. *Heroes, Traitors, and Survivors in the Border lands of Empires Military Mobilizations and Local Communities in the Sandžak (1900s–1920s)*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grade, Humboldt-Universität.
- Малетић 1969: Михало Малетић (ур.). *Нови Пазар и околина*. Београд: Књижевне новине.
- Минић 2023: Ратко Минић. „Избори на подручју општине Нови Пазар почетком деведесетих година XX века”. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 53 (4), 255–277.
- Минић 2025: Ратко Минић. „Питање миграција у Новом Пазару, Тутину и Сјеници осамдесетих година XX века”. *Историја, култура, идентитет. Социологија и право*, св. 5. Зборник радова. Ур. Владимир Боранијасевић, Оливера Марковић Савић и Зоран Недељковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Minić 2025: Ratko Minić. „Sekularizacija u Deževskom, Sjeničkom i Štavičkom srezu (1944–1955)”. *Nova istraživanja jugoslovenske prošlosti. Zbornik radova*. Ur. Natalija Dimić Lompar, Ognjen Tomić i Nikola Koneski. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- Mrduljaš 2018: Saša Mrduljaš, „Izjašnjavanje sandžačkih Bošnjaka o nacionalnoj pripadnosti u popisima stanovništva (1948–2011)”. *Migracijske i etničke teme*, 35/2018, 7–43.
- Мушовић 1985: Ђјун Мушовић. *Туџин и околина*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Nasi 1994: Lefter Nasi. *Ripushtimi i Kosoves (shtator 1944 – korrik 1945)*. Tirane: Akademia e Shkencave e Republikes se Shqiperise.
- Никодиновић, 2016: Добросав Никодиновић. *Рашка област*, 2. Нови Сад: Прометеј.
- Петровић 2007: Милић Петровић. „Рашка област у Југословенској држави 1918–1941. Стање и проблеми”. *Архив*, 8 (1–2), 90–107.
- Поповић и др. 2008: Зоран Поповић (прир.). *Водич Историјској архиви 'Рас', Нови Пазар*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас”.
- Радовић 2007: Миодраг Радовић. *Ефендијина сећања и казивања*. Нови Пазар: Историјски архив „Рас”.
- Survey of OSCE Field Operations* 2021. Vienna: The Secretariat Conflict Prevention Centre.
- Храбак 2001: Храбак Богумил. „Привреда бившег Новопазарског санџака 1918–1931. година”. *Новопазарски зборник*, 25/2001, 187–219.
- Храбак 2003: Храбак Богумил. *Цемијеџи*. Београд: Б. Храбак.
- Crnišaniin 1992: Ramiz Crnišaniin. *Tijesna čaršija*. Novi Pazar: Damad.
- Crnišaniin 2005: Ramiz Crnišaniin. *Ličnosti i događanja*. Novi Pazar: Sandžački intelektualni krug.
- Crnišaniin 2007: Ramiz Crnišaniin. *Kazivanja hadži Jonuza Hamzagića: bilješke i sećanja*. Novi Pazar: Sandžački intelektualni krug.
- Шалипуровић 1972: Вукоман Шалипуровић. *Културно просветне њриликe и њолиџичке орјанизаџије у Полимљу и Рашкој 1903–1905*. Нова Варош: Општинска заједница образовања.
- Шаљић Ратковић 2015: Јована Шаљић Ратковић. „Муслимани нових области Србије у српској војсци током Првог светског рата”. *Срби и Први светски рат 1914–1918*. Зборник радова. Ур. Драгољуб Живојиновић. Београд: САНУ, 349–362.
- Šarenac, Miletić 2020: Danilo Šarenac, Aleksandar Miletić. *Između diskriminacije i neplanirane integracije: Albanci i Bošnjaci u srpskoj uniformi 1914–1918*. Novi Sad: Centar za istorijske studije i dijalog.

## ПЕРИОДИКА

- Ајбл, Бакрачевић 1992: Мирјана Ајбл, Славка Бакрачевић. „Ко мир чува а ко га ремети”. *Брајисџиво*, 6. мај 1992, 5.
- Бакрачевић 1990: Славка Бакрачевић. „Делегати Скупштине општине Нови Пазар о политичко-безбедоносној ситуацији и међунационалним односима”. *Брајисџиво*, 7. септембар 1990, 3–4.
- Бакрачевић 1992: Славка Бакрачевић. „Угљанин би у Лондон”. *Полиџиџика*, 14. август 1992, 7.
- Бакрачевић, Јовановић: 1984: Славка Бакрачевић, Драган Јовановић. „Код вечне страже Пекових бораца”. *Брајисџиво*, 13. јул 1984, 1, 3.
- Бакрачевић, Поповић 1992: Славка Бакрачевић, Мирко Поповац. „Принцип капитала победиће политику”. *Брајисџиво*, 10. јун 1992, 6.
- Брајисџиво*, 1945: „Неколико недостатака у раду Народног фронта у нашем округу”. *Брајисџиво*, 5. септембар 1945, 1.
- Дугалић 1992: Миролуб Дугалић. „Мир у Санџаку се чува дијалогом”. *Полиџиџика*, 3. мај 1992, 10.
- Поповац 1992: Мирко Поповац. „Различити ставови – страховање заједничко”. *Брајисџиво*, 6. мај, 7–8.
- Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, 1992: „Sve stranke su za mir”. *Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, januar–april 1992, 47.
- Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, 1992: „Međustranačka suradnja – zajednički interes”. *Sandžak: nezavisna mjesečna revija za politiku i kulturu*, jun–jul 1992, 19.
- Слезовић 1989: Исхак Слезовић. „Подсећање на устанак”. *Брајисџиво*, 14. јул 1989, 1.
- Хамзагић 1945: Узеир Хамзагић. „Народ нашега округа дочекао је свечано и срдечно демобилисане борце”. *Брајисџиво*, 15. децембар 1945, 5.

Milutin D. ŽIVKOVIĆ

Ratko S. MINIĆ

SURVIVAL ON THE BORDERLANDS. PROCESSES OF (DIS)INTEGRATION  
OF THE SERBIAN AND MUSLIM/BOSNIAKS POPULATION OF THE  
NOVI PAZAR AND PEŠTER REGION (1912–1995)

SUMMARY

During the 20th century, Serbs and Bosniaks from the area of Novi Pazar and Pešter were faced with great temptations several times in order not to preserve a more or less undisturbed mutual co-existence. The very fact that two religious-national communities survived these turbulent times is a success for both sides. Serbs and Bosniaks drew on their experiences from the “short 20th century”, opting for the majority to improve and preserve those processes that turned them against each other.

*Keywords:* Serbs, Muslims, Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Bosniaks, (dis)integration.